

ડો. વિનુભાઈ પી. વાજા

વ્યાખ્યાતા, શ્રી શારદાપીઠ આર્ટ્સ, કોમર્સ એન્ડ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, દ્વારકા

સારાંશ :

મહાત્મા ગાંધીનું વ્યક્તિત્વ બહુ-આયામી હતું. ભાગ્યે જ એવું કોઈ ક્ષેત્ર હતું કે જેના માટે તેમણે કામ ન કર્યું હોય, જે તેમનાથી પ્રભાવિત ન હોય. તેમના વિવિધ પરિમાણો પર ઘણા પુસ્તકો લખાયા છે, પરંતુ મહાત્મા ગાંધીના સાહિત્ય અને ભાષા વિચાર પર બહુ ઓછા લખાયા છે. ગાંધીજીનું ઔપચારિક શિક્ષણ મેટ્રિક પછી કાયદાના અભ્યાસ પૂરતું મર્યાદિત હતું, પરંતુ તેમણે રાજકારણ, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. 'હિંદ સ્વરાજ', 'આત્મકથા' (સત્યના પ્રયોગો), 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' જેવા પુસ્તકો અને ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, શિક્ષણ, રાજકારણ અને સમાજને લગતા પ્રશ્નો પર નિયમિત ચિંતન પ્રેરક લેખો તેમના શ્રેષ્ઠ લેખક સાબિત થાય છે. આ સિવાય સાઉથ આફ્રિકામાં 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' અને ભારતમાં 'યંગ ઈન્ડિયા', 'હરિજન', 'હરિજન સેવક' જેવા પેપર્સ હટાવવું પણ તેમના શ્રેષ્ઠ પત્રકાર હોવાનો પુરાવો છે. આ પત્રો અને સામયિકો દ્વારા તેઓ અન્ય વિષયો ઉપરાંત સાહિત્ય અને કલાને લગતા પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા રહ્યા.

પૂર્વભૂમિકા :

મહાત્મા ગાંધીજીનું આખું નામ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી હતું. તેમનો જન્મ 2 ઓક્ટોબર, 1869ના રોજ પોરબંદર, ગુજરાત ખાતે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી હતું, જેઓ બ્રિટિશ રાજ દરમિયાન કાઠિયાવાડના નાના રજવાડાના દિવાન હતા. મહાત્મા ગાંધીના લગ્ન માત્ર 13 વર્ષની ઉંમરે કસ્તુરબા ગાંધી સાથે થયા હતા. લગ્નના બે વર્ષ પછી ગાંધીજીના પિતાનું અવસાન થયું અને પિતાના મૃત્યુના એક વર્ષ પછી જ તેમને પહેલું સંતાન થયું, પણ કમનસીબે જન્મના થોડા જ સમયમાં તેમનું અવસાન થયું. 1887માં અમદાવાદમાંથી હાઇસ્કૂલની ડિગ્રી મેળવી. અને કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી, વર્ષ 1888માં, તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લંડન જવાનું નક્કી કર્યું. 1891 માં કાયદાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી, ગાંધીજી ભારત પાછા ફર્યા, પરંતુ તેમની નોકરીના

સંબંધમાં દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જવું પડ્યું.

તે 23 વર્ષની ઉંમરે દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા હતા અને એક અઠવાડિયા પછી ડરબનથી પ્રોટેરિયા જતી વખતે તેને ટ્રેનમાંથી ધક્કો મારીને મારવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે તેની પાસે પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ હતી, તે વંશીય ભેદભાવનું કારણ હતું. કોઈપણ ભારતીય કે અશ્વેત વ્યક્તિ માટે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવાની મનાઈ હતી. આ ઘટનાએ ગાંધીજીને ખૂબ જ દુઃખ પહોંચાડ્યું હતું, જેની કિંમત અંગ્રેજોને આફ્રિકામાં જ નહીં, ભારતમાં પણ પડી હતી. ગાંધીજીનું યોગદાન આઝાદીમાં તો મહત્વપૂર્ણ હતું જ પણ સાથે સાથે તેમણે સાહિત્ય ઉપર પણ તેમના વિચારોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે જેની કેટલીક જાંખી નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધી પ્રભાવ :

ગાંધીજી ભૂતકાળના સાહિત્યની સાથે સાથે સમકાલીન લેખકો સાથે પણ જોડાયેલા હતા. તેમને મધ્યકાલીન ભક્તિ

ચળવળ સાથે ઊંડો લગાવ હતો. સમકાલીન લેખકોમાં વિશ્વના શ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર ગણાતા રશિયન લેખક ટોલ્સ્ટોય સાથે તેમનો ઊંડો પરિચય હતો. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખિકા રોમાયા રોલા સાથે પણ તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. કેટલાક મુદ્દાઓ પર મતભેદો હોવા છતાં, ગુરુદેવ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે પણ તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. એ જ રીતે ગાંધીજીને ગુજરાતી, મરાઠી, તમિલ, હિન્દી વગેરે અનેક લેખકો સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. હિન્દી મૈથિલીશરણ ગુપ્તા, બનારસીદાસ ચતુર્વેદી, ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થિ, માખનલાલ ચતુર્વેદી, પ્રેમચંદ, નિરાલા, પંત, સુભદ્રા કુમારી ચૌહાણ, સોહનલાલ દ્વિવેદી, વિયોગી હરિ વગેરે એવા લેખકો અને કવિઓ હતા જેમની વિચારધારા ગાંધીજીના વિચારો સાથે જોડાયેલી હતી. હતા. ગાંધીજી પોતે પણ પ્રાચીન સાહિત્યથી આધુનિક સાહિત્ય સુધીના ગંભીર વિદ્વાન હતા. સાહિત્ય વિશે તેમની પોતાની સમજ અને દ્રષ્ટિ હતી.

ગાંધીજી સાહિત્ય અને કલાને માત્ર લોકો, સમાજ અને જીવનના પરિઘમાં જોવાના પક્ષમાં હતા. ગાંધીજી માટે કલા કે સાહિત્ય એ જીવન સેવાનું સાધન હતું. તે એવી કળાની તરફેણમાં હતા જે માણસને ઉન્નત બનાવે. તેમની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે સાહિત્ય લોકોના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્થાન માટે લખવું જોઈએ. આ સાથે તેમણે સામાન્ય માણસની સમસ્યાઓ પર ધ્યાન આપવું એ પણ સાહિત્યકારોનું મહત્વનું કાર્ય ગણાવ્યું હતું. ગાંધીજીને મધ્યકાલીન ભક્ત કવિઓ પ્રત્યે ઊંડો લગાવ હતો. તેમાં નરસી

મહેતા, અખા ભગત, મીરા બાઈ, કબીર, તુલસી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ડૉ. મેનેજર પાંડે કહે છે –

“ગાંધીજીના રાજકારણમાં સત્યાગ્રહ, રામરાજ્ય અને ચરખાનું મહત્વ દરેક વ્યક્તિ જાણે છે, પરંતુ ઘણા લોકો નથી જાણતા કે આ ત્રણેયનો ભક્તિકાળ સાથે શું સંબંધ છે. ગાંધીજીને સત્યાગ્રહની પ્રેરણા મીરાબાઈ પાસેથી અને રામરાજ્યનો વિચાર તુલસીદાસ પાસેથી મળ્યો હતો. તેમનું ફરતું ચક્ર કબીરનું છે અને 'પરાઈ' પીર'ની સંવેદનશીલતા નરસી મહેતાની છે.”

ભારતની ભાષાની સમસ્યાના ઉકેલની દિશામાં ગાંધીજીને પણ તુલસી પાસેથી ઘણી મદદ મળી. કલકત્તામાં નેશનલ કોલેજના ઉદ્ઘાટન સમયે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, 'તમે હિન્દી ભાષાની સાહિત્યિક ગરીબીની વાત કરો છો, પરંતુ જો તમે તુલસીની રામાયણને ઊંડાણપૂર્વક વાંચશો તો તમે કદાચ મારી સાથે સહમત થશો કે વિશ્વની આધુનિક ભાષાઓમાં કોઈ ના સાહિત્યમાં તેની સરખામણીમાં અન્ય પુસ્તક ઊભું છે એક પુસ્તકે મને જેટલો વિશ્વાસ અને આશા આપી છે તેટલી અન્ય કોઈ પુસ્તકે મને આપી નથી.'

ગાંધીજી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણની તરફેણમાં હતા. તેની ઝલક તેમના પુસ્તક 'હિંદ સ્વરાજ્ય'માં જોવા મળે છે. તેમનું કહેવું છે કે 'કરોડો લોકોને અંગ્રેજી શીખવવું એ તેમને ગુલામીમાં મૂકવા સમાન છે'. મેકોલેએ જે શિક્ષણ આપ્યું તે ખરેખર ગુલામીનો પાયો હતો. હું એમ નથી કહેવા માંગતો કે તેણે આ ઈરાદાથી આ યોજના

બનાવી છે, પરંતુ આ તેના કામનું પરિણામ છે. આપણે વિદેશી ભાષામાં સ્વરાજની વાત પણ કરીએ છીએ કે આ કેવી ગરીબી છે.

જાન્યુઆરી, 1915માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફર્યા પછી, ગાંધીજીએ માતૃભાષામાં ભારતીય પરંપરાઓ અનુસાર શિક્ષણ પ્રણાલીના પ્રચાર અભિયાનને ઝડપથી આગળ ધપાવ્યું. આ સંદર્ભમાં, 'કાશી હિન્દુ યુનિવર્સિટી'ના ઉદ્ઘાટન સમારોહમાં તેમનું ભાષણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. 4 ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ ના રોજ આયોજિત આ સમારોહમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, 'આ મહાન શાળાના પ્રાંગણમાં આપણા જ દેશવાસીઓ સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરવી પડે તે ખૂબ જ અપમાન અને શરમની વાત છે. તેમના દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. શિક્ષણ અને ભાષા અંગેના ગાંધીજીના વિચારોના પ્રકાશમાં તે સ્પષ્ટ છે કે સંસ્થાનવાદી શાસન સામે તેમનો વિરોધ માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિકોણથી જ નહોતો. તેઓ તેને ભાષા અને શિક્ષણના દૃષ્ટિકોણથી પણ ભારતીયોને નિર્ભર બનાવવાની વ્યવસ્થા તરીકે જોઈ રહ્યા હતા. તેથી રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરતા પહેલા તેમણે શિક્ષણ અને ભાષાના ક્ષેત્રમાં સ્થાપિત વિદેશી વર્ચસ્વને દૂર કરવું જરૂરી માન્યું. બીજું, અંગ્રેજી શિક્ષણનું મોડેલ એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું કે સામ્રાજ્યવાદી હિતોના દૃષ્ટિકોણથી માત્ર થોડા જ ભારતીયો સાક્ષર અને સક્ષમ બની શકે. સામાન્ય જનતાને શિક્ષિત થવું જોઈએ, તે અંગ્રેજી મોડેલનો ઉદ્દેશ્ય જ નહોતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કામ કરતી વખતે ગાંધીજીને

અનુભવ થયો હતો કે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિવિધ ભાષાઓ અને બોલીઓ બોલાય છે. તેમને એવી ભાષાની જરૂરિયાત અનુભવાઈ જે સંચાર અને સરકારની ભાષા છે. ચોક્કસપણે, ગાંધીજીના મતે, હિન્દી એકમાત્ર એવી ભાષા હતી જે ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં બોલાતી હતી. ભક્તિકાળથી દેશના વિવિધ ભાગોમાં હિન્દીનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, પરંતુ જે કામ બાકી હતું તે સમગ્ર ભારતમાં હિન્દીને એક સામાન્ય સંપર્ક ભાષા તરીકે સ્વીકારવાની માનસિકતા બનાવવાનું હતું અને આ કામ ગાંધીજીએ કર્યું હતું. ગાંધીજીએ 1920માં શરૂ કરેલી રાષ્ટ્રવ્યાપી 'અસહકાર ચળવળ' દરમિયાન તેમણે ત્રણ બાબતોનો દેશભરમાં પ્રચાર કર્યો.

સમકાલીન હિન્દી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ સંપૂર્ણ ચોકસાઈ સાથે ફેલાયેલો છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાનું સમગ્ર જીવન ભારતની ભૂમિની આઝાદી માટે સમર્પિત કરી દીધું હતું. સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, એકતા, શાંતિ, સૌહાર્દ, સર્વધર્મ સમાનતા, સમાનતા અને માનવતાની ભાવના લોકોના મનમાં જાગૃત કરવા માટે તેમણે સતત સંઘર્ષ કર્યો. ગાંધીજીના આદર્શોનો પ્રભાવ હિન્દીના કાલ્પનિક સાહિત્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપી ગયો છે, ત્યારે કાવ્ય સાહિત્ય પણ તેનાથી અછૂતું રહ્યું નથી. ભારતીય સનાતન સંસ્કૃતિ સત્ય, અહિંસા અને સંવાદિતાની સંસ્કૃતિ છે, તેથી રામાયણ અને શ્રી રામચરિતમાનસના સર્જકોએ શ્રી રામને આદર્શ માનીને તેમના ચરિત્રની રચના કરી અને એક આદર્શ

રાજ્યની કલ્પના કરી. ગાંધીજી પણ શ્રી રામના પાત્રથી પ્રભાવિત હતા અને તેમનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય રામ રાજ્યના સ્વપ્નને સાકાર કરવાનો હતો. તેથી, જ્યારે તેમને રાષ્ટ્રીય ચળવળનું નેતૃત્વ કરવાની તક મળી ત્યારે ગાંધીજીએ તેમના રાષ્ટ્રવાદી દેશભક્તોને તે આંદોલન શાંતિપૂર્ણ રીતે લડવા અને હિંસાનો માર્ગ છોડીને અહિંસાના માર્ગે ચાલવા વિનંતી કરી. આ જ કારણ હતું કે તે સમયના ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ પર તેમના વ્યક્તિત્વની અસર પડે તે સ્વાભાવિક હતું. જ્યારે પ્રેમચંદ અને જૈનેન્દ્ર જેવા વાર્તાકારોએ તેમની વાર્તાઓમાં આદર્શ પાત્રોનું સર્જન કર્યું ત્યારે મૈથિલીશરણ ગુપ્તા જેવા રાષ્ટ્રવાદી કવિઓએ પણ તેમની કવિતાઓમાં વ્યાપક આદર્શ રજૂ કર્યો.

સત્ય એ મહાત્મા ગાંધીની જીવન ફિલસૂફીનો ધ્રુવ તારો છે. તેમણે સંપૂર્ણ સત્યને ભગવાન સાથે સરખાવી દીધું છે. તેમના મતે સત્ય એ ઈશ્વરનું બીજું નામ છે. સંપૂર્ણ સત્યમાં તમામ પ્રકારના જ્ઞાન (ચિત્ત) પણ છે અને તે જ્ઞાન શાશ્વત આનંદનો સ્ત્રોત છે. તેથી જ આપણે ભગવાનને સચ્ચિદાનંદના નામથી ઓળખીએ છીએ. જૈનેન્દ્રની 'વી ત્રીન' નામની વાર્તામાં આપણને મહાત્મા ગાંધીના આ વિચારોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ગાંધીજીના વિચારોનો પ્રભાવ તેમની વાર્તાઓ 'ફંસી', 'વાતાયન', 'એક રાત', 'પજેબ' વગેરે તેમજ નવલકથા 'સુનીતા'માં જોઈ શકાય છે. મહાત્મા ગાંધીનું માનવું હતું કે શુદ્ધ સત્ય તરફ આગળ વધવા માટે માણસે પોતાના અંતરમનનો

અવાજ સમજવો જોઈએ જેથી આપણું જીવન શુદ્ધ બને અને આપણે પરમ સનાતન સત્યને સમજી શકીએ.

વાસુદેવ આઠલેની વાર્તા 'માનવતા કી ભંત'માં ગાંધીવાદી દાર્શનિક પાત્ર જોવા મળે છે. સ્વરૂપ કુમાર બક્ષીની 'કૌરી કા નાય' નામની વાર્તામાં મહાત્મા ગાંધીના સત્યને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાનું પાત્ર નંદકુમાર શ્રીમંત પરિવારનો છોકરો છે. 1947ના કોમી રમખાણોમાં તેનું સર્વસ્વ નાશ પામે છે અને તે સમૃદ્ધ બનવા માટે ખોટા માર્ગને અપનાવે છે, ત્યારબાદ તેની માતા તેને ખોટા માર્ગને છોડીને સાચા માર્ગ પર ચાલવા માટે પ્રેરિત કરે છે અને તે સત્યના માર્ગે ચાલવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. મહાત્મા ગાંધીએ સત્યને શ્રેષ્ઠ ધર્મ અને અહિંસાને અંતિમ કર્તવ્ય ગણાવ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે સત્યની જેમ અહિંસા પણ સર્વશક્તિમાન અને અનંત છે, જે ભગવાનનો પર્યાય છે. અહિંસા વિશેનો તેમનો વિચાર છે- અહિંસાનો અર્થ એ છે કે પૃથ્વી પરના કોઈપણ જીવને વિચાર, શબ્દ અને કોઈપણ ક્રિયા દ્વારા નુકસાન ન પહોંચાડવું. વિનોદ શંકર વ્યાસની વાર્તાનું શીર્ષક 'સ્વરાજ કબ મિલેગા? આનંદપ્રકાશ જૈનની વાર્તા 'દેવતાઓ કી ચિંતા'માં અહિંસાની અનિવાર્યતા દેખાય છે.

ચૈતન્ય ભટ્ટે તેમની વાર્તા 'રંગમાં વિસર્જન'માં મહાત્મા બુદ્ધના મુખમાંથી અહિંસાના મહત્વને રજૂ કર્યું છે - "સામાન્ય નિયમ એવો હોવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની હિંસા નિષિદ્ધ છે, તે યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં ક્યારેય

ન થવી જોઈએ." શ્રી પારસનાથ સરસ્વતીએ તેમની વાર્તા 'અહિંસા વિજય'માં કહ્યું છે કે લડાઈ અને હિંસાથી દુશ્મની ક્યારેય જીતી શકાતી નથી. પ્રેમભર્યા વર્તન દ્વારા જ તેનું શમન શક્ય છે.

ધર્મ વિશે ગાંધીજીએ કહ્યું કે ધર્મ એ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે, આત્મજ્ઞાન છે, તમામ ધર્મોની સંવાદિતા છે, સૌના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નશીલ છે અને દેશભક્તિને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. ગાંધીજીના આ વિચારોનું પ્રતિબિંબ વિષ્ણુ પ્રભાકરની વાર્તા 'અમારા દિન' ના પાત્ર મંજુ દ્વારા જોઈ શકાય છે. સાંપ્રદાયિક અને તંગ બર્બર વાતાવરણમાં મંજુ એક મુસ્લિમ બાળકને તેના ઘરમાં આશ્રય આપીને માનવ ધર્મનું પાલન કરે છે. ગાંધીજીના માનવતાવાદી ધર્મનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણને રાઘેલાલ વિજયવણેની વાર્તા 'એક સૂત્ર'માં જોવા મળે છે. ગાંધીજીના માનવતાવાદી ધર્મનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણને રાઘેલાલ વિજયવણેની વાર્તા 'એક સૂત્ર'માં મળે છે. ફરીદાના લગ્ન હિન્દુ-મુસ્લિમ ઝઘડાનું કારણ બને છે. ત્યારે તેના મામા કહે છે - શું કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય માનવતાનું ગળું દબાવવાની મંજૂરી આપે છે? તો પછી હિન્દુ-મુસ્લિમના મામલામાં માનવધર્મ કેમ ભૂલી જાય છે? તમે એકબીજાને ભેટીને માનવધર્મ કેમ અપનાવતા નથી?

ગાંધીજીએ તેમના પત્ર 'હરિજન'માં ભગવાનને જીવનની શક્તિ ગણાવી છે અને તે શક્તિ આપણું જીવન છે. જે તે મહાન શક્તિના અસ્તિત્વને નકારે છે. તે અનંત શક્તિના ઉપયોગને નકારે છે અને તેથી તે

શક્તિહીન રહે છે. સ્વરૂપ કુમાર બક્ષીના 'નિર્જર કન્યા' વાર્તા સંગ્રહ 'બુલબુલ' અને 'સેવન પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ લાઈફ'ના કેટલાક અંશો મહાત્મા ગાંધીની ઉપરની માન્યતાની પુષ્ટિ કરે છે. 'જીવનની સાત સમસ્યાઓ' વાર્તામાં એક પુરુષ જીવનની સાત સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે પાર્ણકુટીમાં રહેતી આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવતી સ્ત્રીનો સંપર્ક કરે છે અને તેના જ્ઞાન દ્વારા આખરે યુવક સમજે છે કે અસલી રોગ કેન્સર નથી, પરંતુ મનની તૃષ્ણા અને તેની દવા પ્રભુની કૃપા છે.

ગાંધીજીએ સત્યની શોધ માટે સેવાને જરૂરી ગણી છે. આધુનિક લેખકોએ ગાંધીજીની આ વિચારધારાને અપનાવી છે. જેમાં બલદેવ ઉપાધ્યાયની 'પતિવ્રતા કા વ્રત', સ્વરૂપ કુમાર બક્ષીની 'બુલબુલ', 'અઝલી ગર્લ', 'પ્યાર કભી બુઢા નહીં હોતા' અને સોમવીરાની 'ઘરતી બેટી'નો ઉલ્લેખ છે. 'બુલબુલ' વાર્તામાં બુલબુલ એક નર્સ બનીને દર્દીઓ અને ધાયલ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓની સેવા કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીએ યુદ્ધનો ત્યાગ કરીને શાંતિ ફેલાવવા પર વધુ ભાર આપ્યો. ગાંધીજીની શાંતિની વિચારધારાનો પ્રભાવ અમૃતલાલ નાગરની વાર્તા 'આટમબમ' અને આનંદ પ્રકાશ જૈનની 'મૂય કા બાલ'માં જોઈ શકાય છે. વર્તમાન યુગના અગ્રણી વાર્તાકાર દામોદર સદનની વાર્તા 'મેજર શ્રીનાથ કા વસિયત' અને નવનીત મિશ્રાની 'છાયા મત છુના'માં આપણને તેમની અહિંસાની અસર જોવા મળે છે.

ભારતના સમાજ સુધારકોમાં મહાત્મા ગાંધીનું પણ આગવું નામ છે. સમાજ સુધારણા, નદી ઉત્થાન, સાંપ્રદાયિક એકતા, હરિજનઉદ્ધાર, દારૂબંધી વગેરેની દિશામાં કરેલા સુધારા પ્રસંશનીય છે. પ્રેમચંદ અને તેમના સાહિત્ય પર દેશની સાંપ્રદાયિકતાનો ભારે પ્રભાવ પ્રતિબિંબિત થાય છે. સ્વરાજ્ય, સમતાવાદ અને ધર્મનો સમન્વય કરીને પ્રેમચંદે તેમના સાહિત્યમાં સત્યમ, શિવમ, સુંદરમાં સમાજવાદના સ્વરૂપને સ્થાન આપ્યું છે. પ્રેમચંદમાં ગાંધીજીના સ્વરાજ્યનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ દેખાય છે. તેમણે તેમના પ્રસિદ્ધ અને છેલ્લા લેખ 'મહાજની સંસ્કૃતિ' માં કહ્યું છે - "ધન્ય છે એ સમાનતા જે સંપત્તિ અને અંગત સંપત્તિનો અંત લાવી રહી છે..... પરંતુ જે સાચો છે તે એક દિવસ જીતશે." 'ગબાના'માં તે રાજકારણી પર કટાક્ષ કરે છે- 'તમે સૂરજનું નામ લો છો, તેનું કેવું રૂપ તમારી સામે આવે છે... જ્યારે તમે શાસન કરશો ત્યારે તમે ગરીબોનું લોહી પીશો.' વિષ્ણુ શીર્ષક વાર્તામાં પ્રભાકરની 'સૂરજ' આઝાદી પછીનો સંઘર્ષ, 'ધરોહર'માં બંગાળનો દુકાળ, 'આઝાદી'માં ગાંધીજીનો આઝાદીનો સંઘર્ષ, 'મેરા વતન'માં રાષ્ટ્રીય પ્રેમ અને 'ભારત માતા કી જય'માં કોમી રમખાણોની અસર જોવા મળે છે. નું વર્ણન ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે માનતો હતો કે આપણે બધા એક જ અગ્નિના તણખા છીએ, એક જ ઈશ્વરના જીવો છીએ. તેઓ હરિજનોમાં સુધારો કરીને અસ્પૃશ્યતાને ખતમ કરવા માંગતા હતા.

તેમના હરિજનઉદ્ધારની અસર લક્ષ્મીનારાયણની 'આનેવાલા કલ' નામની વાર્તામાં જોવા મળે છે. સોમા વીરાએ તેમની વાર્તા 'અંગુથી' માં લખ્યું છે કે, "તમે નાસ્તો કર્યો હોત તો તમારી જાતિ જતી રહી હોત, પણ તમે મારા શરીરને સ્પર્શ કરીને તમારી જાતિ ગુમાવી નથી." પ્રેમચંદે ગોદાનમાં દલિતોને દલિત તરીકે વર્ણવ્યા નથી - સિલિયાના પિતા ઠાકુર ઝિંગુરી સિંહને કહે છે કે "ઠાકુરને ઝઘડવાની કોઈ વાત નથી, આજે આપણે માતાદીનને ચમાર તરીકે છોડી દઈશું અથવા તેના અને આપણા લોહીને એક કરીશું."

ગાંધીજી દહેજ પ્રથા અને સ્ત્રી મુક્તિના પ્રબળ સમર્થક હતા. તેમણે વેશ્યાવૃત્તિની સમસ્યા, વિધવા વિવાહ, દહેજની સમસ્યા અને સ્ત્રી શિક્ષણની દિશામાં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, જેની અસર આધુનિક લેખકો પર પણ પડી છે. સોમા વીરાની 'રેત કે તીલે' અને 'બિંદિયા' વાર્તાના નામ વિધવા પુનઃલગ્નને સમર્થન આપવાના દૃષ્ટિકોણથી નોંધપાત્ર છે. સોમા વીરાએ 'ધ સેન્ડ ડયુન'માં ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહ્યું હતું - "આશીર્વાદના ભગવાન સમાન વલણ ધરાવે છે. ફૂલ ખરે છે, તેની જગ્યાએ નવી કળી ઉગે છે. જ્યારે તે બીજા પૈડાને ખેંચી જાય છે ત્યારે તેની આંખો આંસુઓથી ભરાઈ જાય છે. ઉદેશ્ય વિના સાથે."

ગાંધીજી મહિલાઓની પ્રગતિ અને સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં દહેજને એક મોટો અવરોધ માનતા હતા. સોમા વીરાએ 'અધુરી ગંથ' અને 'રખ કી પુડિયા'માં દહેજની દૃષ્ટ પ્રથાને સખત શબ્દોમાં

વખોડી કાઢી છે અને ગાંધીજીનો અવાજ ઉમેર્યો છે. રામેશ્વરી ચક્રોરીએ તેમની 'આંખો કા કોટુક' નામની વાર્તામાં ભારતીય મહિલા માટે દહેજની મજબૂરીનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રેમચંદની નવલકથા 'નિર્મલા' પણ દહેજ પીડિતાનું જીવન દર્શાવે છે. 'સેવા સદન'માં સામાજિક રીતે ધૃણાસ્પદ વેશ્યાવૃત્તિની સમસ્યાને ઉજાગર કરવામાં આવી છે. ઈલાચંદ્ર જોષી, ઉપેન્દ્રનાથ અશ્ક, વિનોદ શંકર વ્યાસ અને વિષ્ણુ પ્રભાકરે પણ તેમની વાર્તાઓમાં વેશ્યા સમસ્યાને લગતા ચિત્રો દોર્યા છે. ગાંધીજીએ સ્ત્રી મુક્તિ વિશે કહ્યું છે - "જ્યાં સુધી આપણે આપણી સ્ત્રીઓને માતા, બહેન અને પુત્રી તરીકે માન આપવાનું શીખીશું નહીં ત્યાં સુધી ભારત મુક્ત થશે નહીં." અમૃતરાય અને ફણીશ્વરનાથ રેણુ પર પણ ગાંધીજીનો સામાજિક પ્રભાવ જોવા મળે છે.

રાજકીય ક્ષેત્રે મહાત્મા ગાંધીના દેશ અને રાષ્ટ્ર વિશેના વિચારો મહત્ત્વના છે. તેઓ એક મહાન વીર હતા જેમણે આ દેશને એકતાના દોરમાં બાંધ્યો હતો. વિનોદ શંકર વ્યાસની 'સ્વરાજ કબ મિલેગા'માં તેમનો રાજકીય પ્રભાવ જોવા મળે છે. વિષ્ણુ પ્રભાકરની 'ખંડિત પૂજા' અને 'નાગફન્સ' વાર્તા પણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે.

ગાંધીજી બહુજનહિતાય અને ગ્રામ સ્વરાજ્યની તરફેણમાં હતા, જેનો પ્રભાવ આપણે પ્રેમચંદ અને તેમના પછીના લેખકો પર જોઈએ છીએ. ગાંધીજીની જેમ પ્રેમચંદનું વ્યક્તિત્વ સરળ અને સાદગીથી ભરેલું હતું અને તેઓ બહુજન હિતાયના

પ્રબળ સમર્થક પણ હતા. તેમનું સાહિત્ય ગ્રામ્ય જીવન અને શોષિત લોકો પર વિસ્તૃત રીતે લખાયું છે. 'ગોદાન', 'ગબન', 'કર્મભૂમિ', 'કાયકલ્પ' વગેરેએ ખેડૂતના જીવનની કડુણ આંખી રજૂ કરી છે અને આદર્શ ખેડૂત સમાજની વિભાવનાને વ્યાખ્યાયિત કરી છે. આ સાથે ફણીશ્વરનાથ રેણુની નવલકથા 'મૈલા આંચલ'માં ગ્રામીણ સ્વરાજની વાત કરવામાં આવી છે.

ગાંધીજીના આદર્શોનો પ્રભાવ હિન્દી સાહિત્ય સાહિત્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપી ગયો છે, ત્યારે કવિતા પણ તેનાથી અસ્પૃશ્ય રહી નથી. ગાંધીજીનો પ્રભાવ તેમની સમગ્ર કવિતામાં જોવા મળે છે. આધુનિક ભારતીય ઇતિહાસની સૌથી દુઃખદ ઘટના મહાત્મા ગાંધીની હત્યા છે. આ ઘટનાથી કવિઓને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને તેઓએ ગાંધીજીના મૃત્યુ પર હૃદયસ્પર્શી કવિતાઓ રચી. રાષ્ટ્રકવિ માખનલાલ ચતુર્વેદીએ 'નિશસ્ત્ર સેનાની' નામની કવિતામાં મહાત્મા ગાંધીના અંતરંગ વ્યક્તિત્વનું વર્ણન કર્યું છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે આધુનિક ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ સંપૂર્ણ ચોકસાઈ સાથે ફેલાયેલો છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાનું સમગ્ર જીવન ભારતની ભૂમિની આઝાદી માટે સમર્પિત કરી દીધું હતું. સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, એકતા, શાંતિ, સૌહાર્દ, સર્વધર્મ સમાનતા, સમાનતા અને માનવતાની ભાવના લોકોના મનમાં જાગૃત કરવા માટે તેમણે સતત સંઘર્ષ કર્યો. તેમનો વિચાર એવો હતો કે ઉંચી-નીચ, અમીર-ગરીબી અને અસ્પૃશ્યતા, અન્યાય, અત્યાચાર અને

કોઈપણ પ્રકારની હિંસા ન હોવી જોઈએ અને તમામ ભારતીયો નિર્ભયતાથી શાંતિપૂર્ણ જીવન જીવી શકે. તેથી તેમના વિચારોની ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્ય પર અસર પડે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા ભાગના સાહિત્યકારોએ તેમના વિચારો અપનાવ્યા અને તેમને તેમના સર્જનનો વિષય બનાવ્યા.

તારણો :

આપણે હિન્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પર મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ અને વ્યાપકપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના વિચાર-દર્શન, રાષ્ટ્રીય નવીનતા અને સ્વરાજની કલ્પનાને હિન્દી લેખકોએ તેમના સર્જનોનો વિષય બનાવ્યો. સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓની સમકાલીન અને ત્યાર પછીના સાહિત્ય પર અસર પડે તે જરૂરી બની જાય છે. ગાંધીજી જેઓ પોતે શાંતિ આંદોલનકારી હતા તે સમયની રાષ્ટ્રીય ચળવળની ઘટનાઓના પ્રણેતા હતા. તેથી ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલી કૃતિઓને સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું અને સાહિત્યના દરેક પ્રવાહમાં તેમના મૂલ્યો અને આદર્શો વ્યક્ત થયા. તેથી ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્યમાં ગાંધીજીના મૂલ્યો અને આદર્શોને ફિલસૂફીના રૂપમાં અપનાવવા યોગ્ય લાગે છે.

સંદર્ભ

1. ગાંધી મોહનદાસ (2012) ગ્રામ સ્વરાજ, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

2. ગાંધી મોહનદાસ (2012) મારા સ્વપ્નનું ભારત, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
3. પટેલ મગનભાઈ (2013) ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન, અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
4. ગાંધી મોહનદાસ (1940) ગાંધી વિચાર દોહન, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
5. ગાંધી મોહનદાસ (2014) સત્યના પ્રયોગો, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.મકનજી
6. લલ્લુભાઈ (2005) સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રી જીવનની સમસ્યાઓ, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
7. ભદ્ર ઉષાબેન (1982) અમદાવાદ શહેરની સ્ત્રી નેતૃત્વ શક્તિ, (1920 થી 1947) અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી.